

A szentgotthárdi csata és a vasvári béke¹

A szentgotthárdi csata és a vasvári béke 350. évfordulója alkalmával 2014. május 16–18-án nemzetközi konferenciát tartottak, a hagyományoknak megfelelően két helyszínen: Szentgotthárdon és Vasváron. Az előbbi helyszínen főként hadtörténettel kapcsolatos előadások hangzottak el, az utóbbi város pedig a diplomáciatörténetre fókuszáló előadásoknak adott helyet. A magyar intézmények kutatói mellett a Nantes-i Egyetem és a Sorbonne történészei is részt vettek a konferencián. A most bemutatandó tanulmánykötetben a konferencia előadásainak tanulmányra átdolgozott változatai olvashatók. A könyv 11 magyar, hat francia és egy angol nyelvű tanulmányt tartalmaz. A tanulmánykötet interdiszciplinárisan közelíti meg a témát: a diplomáciatörténeti, sajtótörténeti, hadtörténeti tanulmányok mellett hadvezérportrék is megjelennek a kötet lapjain, valamint a csatatérkutatásról is olvashatunk összefoglalót. A tanulmányok tehát egyaránt támaszkodnak történeti, irodalmi, képi és régészeti forrásokra.

A szentgotthárdi csatát és a magyarság számára szomorú következményekkel járó vasvári békét számos történeti munka tárgyalta a 19–20. században, a kutatás különösen a 300. évforduló kapcsán koncentrált fokozottabban a témára. Az 1960-as években olyan jelentős történészek és irodalmárok foglalkoztak a korszakkal, mint Klaniczay Tibor, Perjés Géza és Makkai László, akik először próbálták meg elfogulatlanul interpretálni történelmünknek ezen fájó és éppen ezért sokszor túlzottan sarkítottan ábrázolt eseményeit. Az ő nyomdokaikat követi a tanulmánykötet szerzői között a téma több neves szakértője. Figyelemre méltó, hogy a konferencia nemzetközi összefogással zajlott le, és számos francia kutató munkája jelenik meg a kötetben. A francia tanulmányok egyrészt lehetőséget adnak arra, hogy szélesebb perspektívában lássuk a korábban főként osztrák és magyar szemzőgből ismert témát, másrészt új forrásokkal gazdagítják a kutatást. A munkát a szerkesztők és a szerzők tisztelgésnek szánják a 2014-ben elhunyt R. Várkonyi Ágnes professzor asszony emléke előtt, aki előadását még meg tudta tartani a konferencián, a kötet megjelenését azonban már nem érthette meg.

A Habsburg és az Oszmán Birodalom 17. századi történetének interpretálását erőteljesen befolyásolta a nemzeti történeti ideológia, ami számos olyan preconcepció megszületéséhez vezetett, amely a mai napig vakvágányra vezetheti a kutatást. Ilyen például a 17. századi Oszmán Birodalom folyamatos hanyatlásáról szóló, a történelmi köztudatban általánosan elfogadott elmélet vagy a Zrínyi–Montecuccoli-ellentét túldimenzionálása. A kötet tanulmányai számos korábbi elméletet árnyalnak vagy cáfolnak. Fodor Pál *Az Osz-*

¹ *A szentgotthárdi csata és a vasvári béke. Oszmán terjeszkedés – európai összefogás. La bataille de Saint Gotthard et la paix de Vasvár. Expansion ottomane – coopération européenne.* Szerk.: Tóth Ferenc – Zágórhidi Czigány Balázs. Bp., MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2017. 387 p.

mán Birodalom változásai a 17. században című tanulmányában az új szakirodalom megközelítésében tárgyalja az Oszmán Birodalom 17. századi jelenségeit. A korábbi „hanyatlásmodell” szemben a „válság” és az „átalakulás” korszakaként értelmezi a tárgyalt időszakot. Az átalakulás jelentős krízist és decentralizációt eredményezett, de nem vezetett teljes hanyatláshoz, mivel a 17. század közepére – többek között a Köprülüök radikális reformjainak köszönhetően – sikerült úrrá lenni a problémák többségén.

Az újabb kutatások fényében a hadvezérportrék sem kőbe vésettek már. Nagy Levente *Montecuccoli, a magyarok és Szentgotthárd*, valamint Czigány István *Az elátkozott hadjárat, 1661* című tanulmánya rávilágít arra, hogy a Zrínyi és Montecuccoli közötti ellentét korántsem volt olyan jelentős, mint ahogy a korábbi történetírás állította. Montecuccoli hadvezéri képességei nem voltak sokkal rosszabbak Zrínyiénél, sőt az is elképzelhető, hogy Zrínyi hadi tettei sem voltak olyan jelentősek, mint irodalmi munkássága. A Zrínyi–Montecuccoli-vitával kapcsolatban már Perjés Géza megfogalmazta kételyeit. A kötet tanulmányai tovább árnyalják a problémát, sőt rámutatnak arra, hogy nem feltétlenül Zrínyit kell keresnünk az olasz hadvezér elleni röpirathadjárat hátterében.

Szintén elfogadott tény történetírásunkban, hogy a szentgotthárdi csata eredményeként kötötték meg a vaskori békét. Tóth Hajnalka *A vaskori békekötésig vezető út. Oszmán–Habsburg diplomáciai lépések a béke megújítására 1662–1664* című tanulmányából azonban kiderül, hogy a béke pontjait már két évvel korábban kidolgozták, csak a két fél nem tudott megegyezni. Azt a hadtörténetben elfogadott tézist is megkérdőjelezi a szerzők, hogy a szentgotthárdi csata hatalmas vereség lett volna az oszmánok számára. Sudár Balázs szerint valószínűbb, hogy a törökök csak kisebb veszteségeket szenvedtek. Hasonló történelmi közhely, hogy Köprülü Ahmed 1664-es hadjáratának célja Zrínyi-Újvár elfoglalása volt. Sudár Balázs *Egy kisiklatott hadjárat. Fázil Ahmed pasa nagyvezír 1664. évi hadműveleteiről* című írásában hangsúlyozza, hogy eredetileg Győr lett volna a hadjárat célpontja. Külön érdekesség Pálffy Géza *A Szent Korona alig ismert kalandja 1663–1664-ben* című tanulmánya, amely újabb adalékokkal szolgál nemzeti relikviánk regényes történetéhez. Pálffy tanulmánya a bécsi levéltár forrásainak segítségével új megvilágításba helyezi a korona 1663–1664-es kalandját és hangsúlyozza, hogy Lipót nem a rendek korlátozásának érdekében vitette el a koronát Pozsonyból, hanem a felségjelvény védelme érdekében. G. Etényi Nóra *Ratio status vagy ratio belli? Az 1664-es magyarországi események a német sajtóban* című dolgozata bemutatja, hogy a korabeli sajtó milyen módon befolyásolta a politikai döntéshozást. Az 1664-es regensburgi birodalmi gyűlésen ugyanis a sajtópropagandának kiemelt szerepe volt, többek között ennek köszönhető, hogy a Rajnai Szövetség katonailag támogatta a Habsburgokat a török elleni harcokban.

A témát régészeti szempontból közelíti meg Négyesi Lajos tanulmánya, amely a Zrínyi-Újvár térségében végzett csataterékutatás eredményeiről számol be. A szerző felhívja a figyelmet arra, hogy ezen kutatások fényében könnyebb lesz megkezdenni a nagyrészt Ausztriában fekvő szentgotthárdi csataterék vizsgálatát. A komplex munka multidiszciplináris vizsgálatokat igényel, ugyanis az írott és képi forrásokból kirajzolódó képet kell a régészeti és egyéb terepvizsgálatokkal összevetni. Zrínyi-Újvárat már az 1970-es években sikerült lokalizálni. A szentgotthárdi csata helyszínének azonosításával kapcsolatban a *Theatrum Europeum* ábrázolása mellett Heinrich Ottendorf nyomtatványa nyújthat topográfiai kiindulási pontot. A terepi munka legnagyobb részét a fémkeresős vizsgálat teszi ki, ennek segítségével sikerül lokalizálni az elhullott lövedékeket, ólomlemezeket, ágyúgolyókat és repeszdarabokat.

Özgür Kolçak török történész angol nyelvű tanulmánya kísérletet tesz az 1663–1664-es háborúban felvonuló oszmán haderő létszámának hozzávetőleges rekonstruálására. A szerző oszmán levéltári forrásokat – főként fizetési jegyzékeket –, valamint nyugati szerzők beszámolóit, emlékiratait, követjelentéseit használja fel a létszám megbecsléséhez. Hangsúlyozza azonban, hogy teljesen pontos eredményt nem kaphatunk, mivel az oszmán források nem vették számba az összes csapatot, a nyugati szerzők pedig gyakran túlzásokba estek a török hadtestek létszámát illetően. Végső konklúziója, hogy az állami hadsereg létszámához nagyban hozzájárultak a pasák házi csapatai, valamint hogy a lovas szpáhik helyett egyre nagyobb jelentősége lett a tűzfegyverekkel felszerelt gyalogosoknak és dragoñosoknak.

Több szerző foglalkozik a téma historiográfiájával, a csata és a békekötés továbbélésével a nemzeti emlékezetben. Hausner Gábor *Változó Zrínyi-képeink* című tanulmánya bemutatja a szigetvári hős és a költő-hadvezér Zrínyi Miklós megítélését a különböző történelmi korszakokban. A Zrínyi-kultusznak minden időszakban más és más jelentése volt. A 19. század elején az osztrák történetírás Zrínyit a Habsburg Birodalom hőségének tekintette, ezzel is erősítvén az „összbirodalmi” eszmét, ezzel szemben romantikus nemzeti történetírásunk – különösen az 1848-as forradalom idején – már a nemzeti ellenállás alakjaként tekintett a hadvezérre. Napjainkra felerősödött a téma interdiszciplináris kutatása: hadtörténelmi, művészettörténelmi, irodalomtörténelmi, genealógiai, könyvtártörténelmi tanulmányok próbálják árnyalni a hagyományos Zrínyi-képet.

A francia nyelvű tanulmányok a hazai közönség előtt kevésbé ismert témákat mutatnak be: többnyire a szentgotthárdi csatában részt vett francia önkéntesekkel kapcsolatos forrásokat vizsgálják. Az 1664. év jelentős diplomáciai fegyverténye volt Lipót császár és XIV. Lajos kiegyezése a török elleni összefogás érdekében. A Napkirály 5–6 ezer fős sereget küldött a szentgotthárdi csatába. Az eseményeket bemutató francia források jellegzetessége, hogy látványosan eltúlozzák honfitársaik – kétségtelenül fontos – részvételének szerepét a csatában. Ilyen megközelítésben ábrázolja Le Maistre abbé, janzenista teológus a csatát, derül ki Harai Dénes tanulmányából. Az abbé 1664–1665-ben tett európai körútjáról szóló útirajzában örökítette meg az oszmánok és a keresztények Rába menti összecsapásának részleteit. A forrás jelentősége, hogy az abbé a többi csataleírással ellentétben nem kizárólag katonai szemszögből szemléli az eseményeket, olyan részletekre is kiterjed a figyelme, mint a török katonai zene szépsége. Le Maistre antik mintákat követve mutatja be a keresztény és a török tábor „nemzeteinek” karakterjegeit.

Útleírások mellett francia levelek is tanúskodnak a szentgotthárdi csatáról. Pascal Arnoux tanulmánya az elesett tisztak halálhírével kapcsolatos levelek segítségével vizsgálja a korabeli francia arisztokrácia mentalitását. Jean Garapon Coligny-Saligny emlékiratának a szentgotthárdi csatára vonatkozó részei alapján mutatja be a csatában részt vett francia kontingens főparancsnokának portréját. Coligny a többi francia memoáriróhoz hasonlóan honfitársainak hősiességét emeli piedesztálra. Yann Lignereux munkája a Napkirály propagandájában fontos szerepet játszó Carignan ezredet mutatja be, amely részt vett a szentgotthárdi csatában. Az ezredet a következő évben Kanadába vezényelték az irokézek ellen. Mindebből kiviláglik, hogy XIV. Lajos „univerzális monarcha” imázsának kiépítése érdekében a latin kereszténység számos peremterületén bevetette csapatait a hit védelmezése érdekében.

Jean Bérenger I. Lipót oszmánpolitikáját mutatja be II. Rákóczi György balvégtetű lengyelországi hadjáratától a vasvári békét követő évig. A tanulmány tágabb nemzetközi diplomáciai keretben vizsgálja a császár oszmánpolitikáját, azt ugyanis nagymértékben

meghatározták a XIV. Lajossal vívott háborúk és a spanyol örökösödés kérdése. A szerző felhívja a figyelmet arra, hogy Lipótot többek között a spanyol örökség megszerzésének reménye motiválta, amikor megkötötte a kétfrontos háborút elhárító, előnytelen vasvári békét. A császár feladta a birodalom keleti érdekeit a nyugati érdekekkel szemben, mivel szem előtt V. Károly egyetemes keresztény birodalmának felélesztése lebegett.

Tóth Ferenc *V. Károly lotaringiai herceg a szentgotthárdi csatában* című tanulmánya szintén francia memoárokat használ fel. A munka a felszabadító háborúk hőseként kitér Károly életének hazánkban kevésbé ismert epizódját mutatja be. Az ifjú lotaringiai herceg katonai pályakezdésének fontos mérföldköve volt a szentgotthárdi csata, ahol hősiességgel kivívta a kortársak elismerését. A szerző véleménye szerint az epizódnak politikai-legitimációs üzenete is volt, mivel ettől kezdve méltán igényelhetette hercegségeinek visszaszerzését.

Jean-Pierre Bois nagy ívű kitekintést ad az európai békerendszerek alakulásáról a vesztfáliai békétől az 1815-ös bécsi kongresszusig. A tanulmány abban segíti az olvasót, hogy szélesebb diplomáciai kontextusban láthassa a vasvári békét. A szerző szerint Európa a vesztfáliai békével lépett be a felnőttkorba, a münsteri és osnabrücker tárgyalások ugyanis megteremtették az egyensúlypolitikát. A vesztfáliai békerendszer struktúrája az osztrák örökösödési háborút követően teljesen felbomlott. A hétéves háború után pedig az európai egyensúlypolitika helyét átvette a világhatalmi hegemoniáért való küzdelem politikája.

A kötetet 17. századi történelmünk legjelentősebb kutatójának, R. Várkonyi Ágnesnek a tanulmánya zárja, amely historiográfiai áttekintést ad a vasvári békéről. Az írás az okmány nyilvánosságra hozatalától napjainkig kíséri végig a békekötés megítélését. A vasvári békét a romantika és a pozitívizmus magyar történetírása egyaránt a szélsőséges Habsburg-ellenesség szempontjából ítélte meg. Ez a tendencia még jobban erősödött Szekfű Gyula *Magyar története*nek lapjain. A béke realitásosabb értékelését Kosáry Domokos vetette fel először, majd annak 300 éves évfordulója kapcsán Klaniczay Tibor, Perjés Géza és Makkai László foglalkoztak a témával. Ausztriában Georg Wagner részletes monográfiája tárgyalta a kérdést, ő viszont elfogultan Habsburg-szemzőből értékelte az eseményeket. A sérelmet hangoztató magyar és a békekötés előnyeit kiemelő osztrák történetírás hagyományaitól eltérően R. Várkonyi Ágnes az „arany középutat” választja. A tanulmány utolsó fejezete *A vesztfáliai norma* címet viseli, amelyben R. Várkonyi Ágnes rámutat arra, hogy milyen alapvető különbségek voltak a vesztfáliai béke és a vasvári béke között. A 30 éves háborút lezáró békerendszer megegyezései béke volt, amely a vesztesek érdekeit is figyelembe vette, továbbá garanciális béke volt, amelyben a nagyhatalmak felelősséget vállaltak a kisebb államok békéjéért. A szerző véleménye szerint a „szégyenletes békekötés” valóban nem értékelhető pozitívan, ugyanis nem a „vesztfáliai norma” alapján kötötték. Vasváron nem a béke, hanem az újabb háború magvait hintették el, amikor a magyar alkotmánnyal ellentétesen a rendeket kihagyták a békekötésből. A 17. századi Magyarországon már voltak hagyományai a garanciális és megegyezései békekötésnek: Bocskai, Bethlen és I. Rákóczi György is így kötöttek békéket. Az 1663–1664-es Oszmán–Habsburg-háborúnak azonban számos káros következménye mellett hosszú távon haszna is volt, ez volt ugyanis az első komoly nemzetközi összefogás a török ellen, így az 1683-ban induló felszabadító háborúk főpróbájának is tekinthető.

A kiadvány igényes kivitelezésű, képanyaggal bőven ellátott. A korabeli röpiratok, metszetek, térképek, portrék bőséges illusztrációs anyagot kínálnak. A kötet végén az 1663–1664-es háború és a szentgotthárdi csata részletes térképei foglalnak helyet. Egyetlen apró kritikai megjegyzésem, hogy egy bilingvis kiadvány esetleg könnyebben használható

lett volna, ugyanis a magyar tanulmányokat a francia történészek többsége feltehetően csak az összefoglalókból ismerheti meg. Mindenképpen szükséges lenne a tanulmányok lefordítása. A munkában való tájékozódást megkönnyítette volna egy név-, hely- és tárgymutató. Mindent egybevetve, a kötet hiánypótló, és fő erénye, hogy elfogulatlan képet nyújt a történetírásban és a köztudatban is elfogultan bemutatott témáról.

*Urbán Máté**

* A szerző az ELTE Savaria Egyetemi Központ Bölcsészettudományi Centrum Történelem Tanszékének egyetemi adjunktusa (Szombathely, Károlyi Gáspár tér 4., urban.mate@sek.elte.hu).

A nagystratégia bővületében¹

A stratégiáról írt könyveket hagyományosan annak az olvasóközönségnek szánják, amely a legnagyobb hasznát veheti. Szun-ce *A háború művészete* című traktátusával a hagyomány szerint Vu állam királyának figyelmét vívta ki, a Maurikiosz császárnak tulajdonított *Sztratégikón* azoknak szól, akik „tábornoknak állnak”, Niccolò Machiavelli pedig maga dedikálta a *Fejedelmet* Lorenzo de Medicinek, akiben a „tökéletes fejedelmet” kereste. Az amerikai történészprofesszor, John Lewis Gaddis nem mondja ki, de világos, hogy a nagystratégiáról írt könyvét az amerikai végrehajtó hatalom mindenkori birtokosainak írta – használati utasításként és figyelmeztetésként.

Már a „nagystratégia” szó használata is nagy szerencsét feltételez: ha a gyakran idézett, bár kissé elnagyolt meghatározást használjuk, miszerint a nagystratégia egy állam minden erőforrásának egy meghatározott cél szolgálatába állítását jelenti, akkor meg kell jegyeznünk, hogy a legtöbb kis ország számára ez nem jelenthet mást, mint a sikeres lavírozást a nagyhatalmak között. Amerikai – vagy római, francia, angol, orosz stb.– szemszögből a kérdés azonban eldöntendő: mire lehet fordítani a hatalmas erőforrásokat, milyen célt érdemes „szolgálni”, mire lehet a birodalmi energiát hasznosítani. Különösen érdekes az amerikai nagystratégia kérdése akkor, amikor úgy tűnik, hogy a 2016-os elnökválasztással hatalomra jutott amerikai kormányzat évtizedes hagyományokat rúg fel, és visszajára fordítja Amerikának a világban betöltött szerepét.²

Az amerikaiak többször találták magukat abban a helyzetben, hogy nagystratégiát kellett alkotniuk – olykor csak a szűkebb pátriájuk, máskor a nyugati félteke, bizonyos esetekben pedig az egész világ –, ha úgy tetszik, a „szabad világ” számára. Ezt a tevékenységet egy sor önmegerősítő mítosszal bástyázták körbe, aminek a hatalmi politikai megfontolásokon túl felépített eszmetörténeti háttere is alakult. Ezek szerint a mítoszok szerint az Egyesült Államok „hegyre épült város”, melynek példaként kell szolgálni a világ számára, a jogegyenlőségen alapuló képviselői rendszer individualista ethoszt teremtett, s mindez hosszú távon a „meghívásos birodalom” és a „szabályokon alapuló nemzetközi rend” létrehozásához vezetett.³ Ezekben a megközelítésekben alig maradt hely a földrajzi viszonyok és a politikai képzelőerő

1 Gaddis, John Lewis: *On Grand Strategy*. New York–London, Penguin Press, 2018. 368 p. (Penguin Books.)

2 Az erről szóló szakirodalom és publicisztikai irodalom számatlan. Egy friss példa Hal Brands 2018-as könyve, melynek mérlege szerint a Trump-elnökség tovább gyengíti az USA hatalmát a világban. Brands, Hal: *American Grand Strategy in the Age of Trump*. Washington D.C., 2018.

3 Az elmúlt évtizedekben többen megkérdőjelezték ezeket a toposzokat. Fernández-Armesto például arra világít rá, hogy az amerikaiak „individualizmusa” egyáltalán nem magától értetődő és széles magyarázóerővel bíró jelenség. Fernández-Armesto, Felipe: *The Americas. The History of a Hemisphere*. London, 2004. 160–161.

meghatározó szerepének. Aligha kétséges, hogy az észak-amerikai kontinens földrajza ideális a tengeri hatalom megeremtéséhez, ahogyan az is, hogy politikai gondolkodói már az első nemzedék óta szofisztikált birodalmi ambíciókat hordoztak.⁴

Egy ilyen ország stratégiai menedzsmentjébe enged betekintést az *On Grand Strategy*. John Lewis Gaddis valószínűleg az „új hidegháború-történet” (*New Cold War History*) legnagyobb hatású alakja, akit bár sokan bírálják, a legtöbben meghatározónak tartanak a legújabb kori történettudományban. Jelenleg elemzett könyve a Yale Egyetemen 16 éve működő, válogatott szakemberekből álló nagystratégiai kutatószeminárium eredményeire, összegyűjtött tapasztalataira támaszkodik. Ez a kötet már a negyedik a sorban, tekintve hogy a szemináriumon korábban előadók is összegezték gondolataikat: Paul Kennedy, majd Charles Hill, végül Linda Kulman összefoglaló munkája után Gaddisé a sorozat negyedik darabja, mely minden bizonnyal a leghíresebb lesz.⁵

Gaddis messziről indít: az ókori görög költő, Arkhilokhosz egy töredékben maradt sorától, miszerint „a róka sok dolgot tud, míg a sündisznó egy fontos dolgot tud”. A brit politikai filozófus, Isaiah Berlin először egy partin hallotta ezt a töredéket, és megindította a fantáziáját. 1953-as esszéjében (*A sündisznó és a róka*)⁶ felhasználta a gondolkodók és írók kategorizálására. A róka kategóriába sorolta őket, ha sok minden érdekelte őket, és sokfelé kalandoztak a gondolataik, illetve sündisznónak tartotta, ha a felületi különbségeken túl mindig egy dologról kívántak elmondani valamit, mindig egy végső okon keresztül szemlélték a világot. Ebben az értékelésben „sündisznó” például Platón, Dante, Dosztojevszkij vagy Fernand Braudel, míg „róka” Arisztotelész, Shakespeare, Puskin vagy James Joyce. Már maga Berlin is inkább tréfás elmejátéknak tartotta ezt a felosztást, a későbbi korokban azonban többen nagyon hasznosnak értékelték azt különböző társadalomtudományi vizsgálatokhoz.

Ezek közül a feldolgozások közül a mű Philip E. Tetlock politikai pszichológiával foglalkozó professzor írását idézi, melynek címe: *A szakértők politikai ítéletei. Mennyire megbízhatóak? És hogy tudjuk megállapítani?* Ebben a műben Tetlock összegyűjtött 1988 és 2005 között több száz politikai elemzést és „előrejelzést”, azt vizsgálva, milyen „találati aránnyal” tudták megjósolni a jövőt. Az arányszám nem is volt különösebben érdekes, inkább az, hogy a jövőre vonatkozó érvelések helyessége szinte semmivel nem mutatott korrelációt, egy dolgot leszámítva: hogy „sündisznóként” vagy „rókaként” azonosították-e magukat a Berlin-féle besorolásban. Ebből viszont világosan kitűnt, hogy „a róka jobban csinálja”: nincs egységes „világmagyarázatuk”, amire mindent vissza akarnak vezetni, és melynek mindent meg akarnak feleltetni, hanem rugalmasan viszonyulnak az előfeltevéseikhez, állandóan revidéálják az alaptelemeiket, és könnyedebben fogadják az új, zavaró információkat. Emberi viselkedési mintákra is kitérve az feltűnő, hogy az „igazság birtokában lévő” süntípusú emberek kevésbé hajlandók az ellenvélemények tényleges számbavételére, a más állásponton lévők valódi meghall-

4 Az amerikai történetírás különösen a korai időszakra vonatkozóan vonakodott a „birodalom” kifejezéstől az Egyesült Államokat illetően. Ebben a kérdésben jelentett nagy előrelépést: Weeks, William Earl: *John Quincy Adams and American Global Empire*. Lexington, 2002.

5 A stratégiát vizsgáló szemináriumok George F. Kennan tevékenysége nyomán jelentek meg először Amerikában. Kennan, akit a „hosszú távirat” sikere után felkértek a Nemzeti Hadiakadémia előadójának, 1946 elején még azzal szembesült, hogy alig létezik stratégiával foglalkozó amerikai szakirodalom, mert mindegyik mű az általánosságok és a politikai mítoszok szintjén marad. Kennan, George F.: *Memoirs*. Boston, 1967. 307–311.

6 Berlin, Isaiah: *The Hedgehog and the Fox: An Essay on Tolstoy's View of History*. Chicago, 1953. 1–95.

7 Tetlock, Philip E.: *Expert Political Judgment. How Good Is It? How Can We Know?* Princeton, NJ, 2005.

gatására, ezek a tulajdonságok pedig végső soron felelőssé tehetőek azért, hogy merevebb politikai ítéleteik ritkábban találkoznak a jövő realitásaival.

S hogy mi köze mindennek a nagystratégiához? Minden – minthogy a stratégia Gaddis meghatározásában egyrészt a célok és az eszközök, másrészt pedig a tér, az idő és az arányok összeegyeztetése. Ezeknek a finom összehangolásához arra van szükség, hogy az ember világosan ismerje a célokat, és tisztában legyen a finom rezdülésekkel, mindig kész legyen rájuk rugalmasan reagálni. Természetesen az sem jó, ha az ember „csak róka”, mivel a célok tisztasága is fontos. A helyes megközelítés tehát az, ha tudjuk, mikor legyünk rókák és mikor sündisznók. Erre egy Lincoln elnöknek tulajdonított mondást is idéz a szerző: az amerikai elnököt megkérdezték, hogy miként képes fennkölt céljai érdekében a legkéte-sebb politikai alkukat megkötni. Lincoln erre fiatalkori földmérő tapasztalatait említette: az iránytű mindig megmutatta, hogy merre van észak, de azt nem, hogyan keljen át a mocsáron, amit esetleg északra talál. A sün és a róka tulajdonságok ilyen vegyítése az alapja a jó nagystratégia megalkotásának is.

Ez az a tevékenység, amit az egyszerű emberek nap mint nap megtesznek: a céljaikra koncentrálnak, de közben a körülöttük lévő világ komplexitásában navigálnak. Miért van szükség ennek a tudatosítására? Gaddis szerint két okból. Egyrészt mert a politikusok gyakran elfeledkeznek magukról: „A józan ész ebben az értelemben olyan, mint a levegő: minél magasabbra jutunk, annál ritkásabb.” A másik okot Kissingertől idézi, miszerint az amerikai politikusok, elemzők döntően egyetemi tanulmányaik során találkoznak utoljára olyan környezettel, amely a szellemi fejlődésüket intenzíven elősegíti, és amelyben állandóan meg kell kérdőjelezniük a gondolataikat. A hivatalos képzés után azonban inkább a már megszerzett tudásra és tapasztalatokra építenek, melyek így mindinkább zárt rendszert alkotnak, melyből egyre nehezebb kitörni. Mindennek következtében állandó edzésre van szüksége a vezetőknek, hogy ne tévesszék el az arányokat, illetve össze tudják egyeztetni a célokat és az eszközöket. Erre a konstans edzői feladatra vállalkozik a nagystratégiáról írott könyv, eszköze pedig a narratíva, vagyis azok a tanulságok, amelyeket a korábbi idők nagystratégiai sikereiből és kudarcaiból lehet levonni a jövőre nézve, az arányok átvételével és megtartásával.

Az erős elméleti felvezető után a könyv egy kicsit csapongóvá kezd válni, és ez leginkább a korai történelmet érintő fejezetekben érhető tetten. A „Tanárok és kötőfékek” (*Teachers and Tethers*) című fejezetben, melyben Augustus császárról értekeznek, a „Lelkek és államok” részben, melyben Szent Ágoston és Machiavelli politikai írásait veti össze, valamint a „Hercegek mint fordulatok” (*Princes as Pivots*) fejezetben, melyben I. Erzsébet angol királynő és II. Fülöp spanyol király kapcsolatát elemzi, érezhető, hogy Gaddis professzor nem a korszak szűkebb értelemben vett kutatója. Ezekben a fejezetekben is vannak nagyon fontos megállapítások, de megközelítése gyakran felületes és vitatható. Egy konkrét példa Szent Ágostonnal kapcsolatban merül fel, akinek tevékenységét évszázadok óta elemzik teológusok, történészek, politológusok. A szerző arra célozgat, hogy Szent Ágoston teljesen sosem szakított a politeizmussal, ami viszont nem felel meg a róla alkotott kanonikus képnek. Mindezek mellett világosan illeszkedik a rendszerbe, hogy Iulius Caesar, Szent Ágoston és II. Fülöp inkább „süntípus”, Augustus, Machiavelli és Erzsébet királynő inkább „rókátípus”. Ezekben a részekben a legérdekesebb, hogy Octavianus Augustus miként tudta megszilárdítani a Római Birodalmat úgy, hogy nem vált merénylet áldozatává, mint Caesar: alázatot gyakorolt, és nem verte nagydobra sikereit. Gaddis úgy fogalmaz: „Amit valójában tett, az a köz-társaság felszámolása volt, de annyira fokozatosan és olyan érzékkel, minden szakaszban

világossá téve az ezzel járó előnyöket, hogy a rómaiak alkalmazkodtak és el is fogadták a helyzetet anélkül, hogy igazán ráeszméltek volna, mi minden változott.”

Gaddis értékelése szerint a leggyakoribb hiba, amit el szoktak követni a nagystratégia tervezése során, a célok és az eszközök összekeverése. Megtörténik ez nap mint nap minden emberrel: nyaraláson kitalálhatjuk, hogy mindenképp meg kell nézni ezt vagy azt a látványosságot, és ha nehézségekbe ütközünk, és csak azért is el akarunk jutni oda, azt veszszük észre, hogy már nem élvezzük a nyaralást. Hasonló a helyzet akkor, amikor a hadvezérek nem tudnak a céljuk érdekében letenni bizonyos eszközökről. Ellenben az, akinek a célja flexibilis, „kihozni minden helyzetből a legjobbat”, sokkal nehezebben téveszti el az eszközöket. Éppen ezért a nagy gondolatokkal viaskodók, és akik a harctéren ezeket az elveket követik, könnyebben vallanak kudarcot. II. Fülöp hatalmas spanyol Armadát szereltette fel, hogy legyőzze az eretnek Angliát és visszaállítsa a katolikus hitet az országban. A cél is, az eszköz is szilárdan rögzített volt, így esély sem volt a környezethez való adaptív változásra. Erzsébet királynő célja ezzel szemben mások – mindig az éppen adódó ellenfelek – egymás ellen való kijátszása, a kereskedelmi haszon növelése és az aktuális veszélyek elkerülése volt. Hasonlóan összekeverte a célokat és az eszközöket Napóleon is, amikor megtámadta Oroszországot 1812-ben, és messzire benyomult az ország területére. A kezdetben a cárt megfélemlíteni akaró akció valódi büntető hadjáratná vált, a francia császár pedig nem vette észre, hogy egyre mélyebbre húzzák be Oroszországba, ahol végül katonáit nemcsak a támadásnak, hanem a hidegnek is kiteszi.

Napóleon orosz hadjáratával kapcsolatban két nagyon fontos kortársat is idéz Gaddis: a porosz Clausewitzet és az orosz Tolsztojt. Az események nyomására Clausewitz megírta *A háborúról* című művet, ami azóta is a modern hadtudomány alapja, Tolsztoj pedig a *Háború és békét*, ami az egyik legtöbbet tanulmányozott irodalmi mű. Érdekes, hogy mindketten ugyanazokra a következtetésekre jutnak, és ezért nevezi őket Gaddis a „legnagyobb stratégáknak” (*the grandest strategist*). Mindketten azt hangsúlyozzák, hogy a meglepetésre, a nem várt eseményekre, az élet ironikus fordulataira való reagálás a katonai stratégia és a történelem legnagyobb kihívása. Az oroszok is mintegy a véletlenek sorozata nyomán szerezték meg Napóleon ellen a pszichológiai előnyt: a véletlenhez nem tudtak alkalmazkodni a csüggedt franciák, az oroszok azonban ki tudták azt használni. Bár Tolsztoj számára mindez a történelem kiszámíthatatlanságát és determináltságát jelenti, Clausewitz számára pedig praktikus katonapolitikai következményei vannak, mindketten a meglepetés jelentőségében határozzák meg a stratégia lényegét. Bizonyos szempontból banális, de a stratégiai elit rendre elfelejti, és újra felfedezi, mint például Donald Rumsfeld védelmi miniszter 2002-ben, amikor arról beszélt, „vannak ismert ismeretlenek” (*known unknowns*).

A *Nagystratégiáról* leginkább az amerikai viszonyok ismertetésében kiemelkedő könyv: szól arról, hogy miként vált az angol gyarmatosítók Amerikája sikeressé, a spanyoloké pedig nem; arról, hogy miként dezintegrálta a rabszolgaság kérdése az új köztársaságot, és hogyan lehetett megmenteni, valamint szól a brit–amerikai viszonyról. Leírja, hogy a spanyol központosítás és így a helyi politikai kultúra kialakulásának hiánya hogyan vezetett diszfunkcionális államokhoz. Beszél arról, hogy az „alapító atyák”, bár egységes államot akartak, hogyan tettek engedményeket a helyi erőknek. Az amerikai föderalizmus alapjainak lerakásával Alexander „Hamilton, ahogy korábban Augustus is, szerénységgel kezdte lefegyverezni az ellenállást”. Ezekbe a részekbe a recenzius ízlése szerint kicsit több jutott a bevezetőben felvillantott mítoszok közül, de az amerikai historiográfiai közegeben egyáltalán nem kirívóan. A könyv talán legizgalmasabb és az egyik legjobban megírt része éppen a brit–amerikai kapcsolatok témájába enged betekintést néhány kulcsfontosságú, de keveset em-

legetett személyiség tevékenységén keresztül: George Canning brit és John Quincy Adams amerikai külügyminiszterek, Lord Salisbury miniszterelnök, Eyre Crowe külügyi szakértő.

Az 1820-as években a Napóleon utáni Európát ugyanis nemcsak a keleti kérdés megoldatlansága nyomasztotta, hanem az is, hogy az elmúlt évtizedek háborúiban meggyengült Spanyol Birodalom gyarmatai visszaszerezhetőek-e. London nem támogatta, hogy a frissen kikiáltott köztársaságokat újra bekebelezze Madrid vagy Párizs, mivel az felborította volna a nagy nehezen összetákolts európai erőegyensúlyt. A britek tehát fel voltak rá készülve, hogy nem engednek át semmilyen intervenciót az Atlanti-óceánon, és ehhez az Egyesült Államok diplomáciai segítségét is kérték. John Quincy Adams amerikai külügyminiszter azonban inkább a Monroe-elv egyoldalú meghirdetésével válaszolt: semmiféle gyarmatosítást nem tűr el a kontinensen, és semmiféle interferenciát az „amerikai ügyekkel”. A későbbi Latin-Amerika itt másodlagos szereplő volt: amerikai szemszögből ugyanis jobb volt, ha sok kis független állam osztozik vele a kontinensen, mint ha visszatérnének az európai nagyhatalmak. Bár az USA ekkor még nem tudott érvényt szerezni a Monroe-elvnek, a brit flotta megtette helyettük ezt a szívességet. Canning külügyminiszter úgy dicsekedett a londoni Alsóházban, hogy „életre hívtam az újvilágot, hogy megőrződjön az egyensúly az óvilágban”. Ez ekkor még igaz is volt, azonban az USA észak-amerikai terjeszkedése, elképesztő ipari kapacitása, társadalmi mobilitása és a századfordulótól kezdve tengeri hadereje kezdett riasztó méreteket ölteni. Világos volt, hogy Anglia szigetország, mely birtokolja a tengereket, ám biztonsága azon nyugszik, hogy a nagy kontinensek megosztottak maradjanak, az ottani hatalmakat pedig ki lehessen játszani egymás ellen – más szóval, az egyensúlypolitika. Lord Salisbury miniszterelnök pedig így töprengett 1903-ban: „Ha beavatkoztunk volna az amerikai polgárháborúba, lehetséges lett volna visszanyesni az Egyesült Államok erejét kezelhető méretűvé. De két ilyen lehetőség nem adódik egy nemzet életében.” Anynyi vigasz azonban adódott a britek számára, hogy az egységesülő Amerika esetleg támaszt nyújthat majd más nagy egységesülő földrajzi terekkel, Oroszországgal vagy Közép-Európával szemben.

A „geopolitika atyja”, Halford Mackinder is ezt fogalmazta meg 1904-es előadásában: veszélyt jelent a kontinensek politikai egységesülése (*continental consolidation*). Eyre Crowe, a Brit Külügyminisztérium szakértője híres, 1907-es memorandumában pedig azt írta: az angolokra leselkedő legnagyobb veszély, hogy valaki nagy kiterjedésű szárazföldi területre és tengeri hatalomra tesz szert, az ilyen „vámprí” (*incubus*) pedig minden oldalról kikezdhethetné Nagy-Britanniát. Mindez meg is történt, kétszer is: létrejött az Euráziát szinte egysítesítő vámpír Németország képében, mely még erős flottát is birtokolt. Az USA pedig kétszer is megmentette az angol érdekeket a kontinensen – és globális méretekben is.

A könyv Rooseveltnél világháborús politikájának ismertetésével ér véget: hogy miként tudta az elnök meggyőzni az izolacionista közvéleményt, hogyan tudott demokratiként a szovjet diktátorral egyezkedni, és hogy az ideológiai szilárdság és gyakorlati rugalmasság miként fért meg személyében egymás mellett. Gaddis konklúziója szerint azért, mert, ahogy a nagy stratégák is, hagyott magának „taktikai teret”, sosem zárt ki semmilyen lehetőséget, és alázattal elfogadta, hogy bizonyos dolgokat nem tud előre, és ezért előre nem is kívánta a lehetőségüket kizárni. Ez az a hajlékonyság, ami a legnagyobb stratégákra jellemző, és ez az, amire Clausewitz és Tolsztoj is figyelmeztet.

A könyv összességében vegyes képet mutat: az elméleti bevezetés és az USA felemelkedésével foglalkozó részek a legjobbak, míg Szent Ágoston, Machiavelli, Erzsébet és II. Fülöp, valamint az amerikai gyarmatok „erényeinek” ismertetése a leginkább megkérdőjelezhető, bár ez utóbbiak is szerves részét képezik a műnek. Ennél nagyobb probléma,

hogy a könyv érezhetően egy sorozatnyi szemináriumon elhangzott közös töprengés, elméleti feldolgozó munka eredménye. Az olvasó azt érezheti, hogy ő is egy a szeminaristák közül egy olyan órán, mely valóban gazdagítja a gondolkodását. A probléma az, hogy az ilyen szemináriumok egy életre meghatározó élményt adnak, ha az ember hallgatja őket – de könyvben olvasni nehézkes és strukturálatlan hatást kelt.

A könyvön még mindig érezhető a „Vietnam-szindróma”: Gaddis maga írja le a történetet, hogy Turner admirális Saigon eleste után fiatalemberként kérte fel, hogy tartson kurzust „Stratégia és politika” címmel Newportban az USA tisztjeinek, és külön kérte, hogy Thuküdidésztől induljanak. Valóban: az amerikai katonapolitika csődöt mondott Vietnamban, részben azért, mert túl mechanikusan közeledett a háború megnyeréséhez. A klasszikusok olvasása kétségkívül ráfért az amerikai hadseregére. Érdekes azonban, hogy a vietnami sokkhatás még mindig nem múlt el teljesen az amerikai tudományos közbeszédből, pedig azóta még jó néhány háborút megvívta, többet nem túl nagy sikerrel. A *Nagystratégiáról* egyik fő mondanivalója, hogy a klasszikus oktatás, a politika mesterségének elsajátítása a legfontosabb előfeltétele a működőképes nagystratégia megalkotásának és kivitelezésének. Bizonyos értelemben a könyv felfogható a hivatalos társadalomtudományi megközelítés bírálataként is: sokkal többet érhet a klasszikusok olvasása és az elmélkedés, mint fontoskodó diagramok és látszatösszefüggések vizualizálása. A politika, és így a nagystratégia is, ekképpen tehát közelebb állhat a művészethez, mint a tudományhoz. A művészetben, a természettudományokkal ellentétben, fontos a szerző megfigyelő, alkotó alázata, önkorrekciós képessége és az önmagára és tárgyára is vonatkozó állandó kritika.

A könyv maga nem fog a stratégia alapművévé válni, hiszen kevés olyan revelációt nyújt, ami konkrét, kézzelfogható kapaszkodót jelenthetne akár egy politikus, akár egy tábornok számára. Sem axiómák, sem törvényszerűségeket, sem recepteket nem találhatók benne arról, hogy mi a jó stratégia. Nincsenek következtetések, vannak viszont tanulságok. Egyszerű képet ad a hadvezetés és a politika számára szükséges erényekről, jó hátteret ad további kutatáshoz, és rengeteg gondolatot villant fel tudatfolyamszerű elemzésében. Valóban a klasszikusok mély ismeretét nyújtja, egységes egészévé téve az irodalmi, történeti és politikai tudást. A hidegháború egyik legismertebb történésztől az is érdekes, hogy a „hazai pályát” kihagyja az elemzéséből, ami nagyfokú alázatról tesz tanúbizonyságot. Ha a konkrét katonai stratégia technikai részleteiben nem is tudunk elmerülni az olvasás közben, évszázadok politikai sikereinek és kudarcainak tapasztalatát tényleg átérezhetjük, és elsősorban Amerikáról, az USA politikusairól, háborúiról, kontinentális terjeszkedéséről és a rabszolgaság Uniót szétfeszítő erejéről olyan ismeretekkel gazdagodhatunk, amilyenekkel kevés másik mű tudna szolgálni. A könyv összességében nem lesz túl hasznos sem a modern hadvezetés, sem a diplomáciatörténet számára – viszont a politikai és katonai tanulságok igazi forrása, ami egyúttal láttelepet ad arról is, hogy miért nem kielégítő az amerikai oktatási gyakorlat a stratégia kérdéseiben.

Baranyi Tamás Péter*

* A szerző az Antall József Tudásközpont kutatásvezetője és az ELTE BTK Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék megbízott oktatója.